

SALIM ASHUR SHE'RIYATIDA LINGVOKULTUREMALAR POETIK IFODA UYG'UNLIGI

Mustafayeva Saodat Burxanovna

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Salim Ashur ijodida lingvokulturemalarning estetik va semantik yuki tahlil qilinadi. Xususan, shakldosh soʻzlar orqali maʼno qatlamlarining chuqurlashuvi, tasavvufiy obrazlarning ramziy ifodasi va xalq ogʻzaki nutqiga xos til birliklarining poetik funksiyasi oʻrganiladi. Shoir sheʼrlarida fonetik, leksik, morfologik va stilistik darajalarda namoyon boʻladigan lingvokulturemalar milliy ong, tarixiy xotira va axloqiy-estetik qadriyatlarni yuksak badiiy saviyada ifoda etishga xizmat qilmoqda. “Tandir”, “esang”, “turpoq” kabi soʻzlar tahlili orqali Salim Ashurning milliylik va estetik did uygʻunligiga asoslangan poetik uslubi yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Salim Ashur, lingvokulturema, shakldosh soʻzlar, tasavvufiy poeziya, fonetik variant, morfologik birlik, metatiza, xalq ogʻzaki nutqi, milliy ong, stilistik yuklama

Salim Ashur oʻzining sheʼriy ijodida lingvokulturemalarni faqat badiiy bezak vositasi sifatida emas, balki xalqning madaniy xotirasini, tarixiy-estetik anglashini aks ettiruvchi asosiy vosita sifatida qoʻllaydi. Uning sheʼrlarida fonetik, leksik, morfologik va stilistik darajalarda ifodalanadigan til birliklari – xususan, shakldosh soʻzlar, dialektal variantlar, metaforik obrazlar – oʻzbek milliy ongining timsoliga aylanadi. Mazkur maqolada shoir ijodining lingvokulturologik tahlili orqali uning poetik tafakkuridagi milliylik, tasavvufiy obrazlar va til boyligining uygʻunligi yoritiladi. Shuningdek, “tandir”, “ogʻirmas – ogʻrimas”, “esang”, “turpoq” kabi soʻzlar misolida shakldosh soʻzlarning poetik ifodadagi roli, stilistik yuklamasi va fonetik xususiyatlari oʻrganiladi. Salim Ashur oʻz sheʼriyatida lingvokulturemalarni faqat estetik bezak sifatida emas, balki chuqur maʼno yuklovchi badiiy vosita sifatida ishlatgan. U oʻzbek xalqining qadriyatlarini, tarixiy xotirasini, diniy va axloqiy qarashlarini sheʼriy til orqali aks ettiradi. Bu jihat, ayniqsa, tasavvufiy ruhdagi sheʼrlarida kuchli koʻzga tashlanadi. Shuningdek, lingvokulturemalar poetik nutqning milliy ruhini oshiradi, oʻquvchida oʻzlikni anglash, tarixiy-madaniy ildizlarni eslash kabi hissiyotlarni uygʻotadi. Bu esa Salim Ashur poetikasining asosiy estetik omillaridan biri hisoblanadi. Lingvokulturemalar shakli jihatidan turli darajadagi til birliklarini oʻz ichiga oladi. Ular fonetik, leksik, frazeologik va sintaktik darajalarda namoyon boʻladi. Salim Ashur sheʼriyatida bu birliklar oʻziga xos badiiy shaklda berilgan boʻlib, ular shoirning estetik didi va milliy madaniyatga boʻlgan chuqur eʼtiborini koʻrsatadi. Shoirning quyidagi sheʼri orqali fikrimizni ifoda etamiz: Olovga tushgan tandir,

Toledan shishgan tandir, Yuragim pishgan tandir, Taft tutgan kengliklarim, Birodar tengliklarim. She'rda qo'llanilgan "tandir" so'zi shakldosh so'zlarga xos holatdir. She'riy kontekstda shakldoshlik orqali bir so'zning turli qirralari yoritiladi, bu esa she'rning ma'no qatlamlarini chuqurlashtiradi. Birinchi misradagi "Olovga tushgan tandir", ya'ni o'zbek xalqiga xos taom "tandir"(go'shtni) olovga tushishi, ikkinchi misradagi "Toledan shishgan tandir, ya'ni haqiqiy tandir ma'nosi, ammo shishgan so'zi bilan qizib, jonlangan, tiriklashgan holat obraz hosil qilinmoqda. Tandır hayotga o'xshatilmoqda – kuchga to'lgan, tole bilan (baxt bilan) shishgan. Bu yerda "tandir" endi faqat non pishirish emas, balki ichki kuch, harorat, hayotiylik timsoli. "Yuragim pishgan tandir" misrasida "tandir" yurak ramzi sifatida ishlatilgan. Shoir yuragini issiqlik, iztirob, his-tuyg'u pishirgan tandirga qiyoslaydi. Bu – inson ichki olamining issiqligini ko'rsatadi. Ya'ni, yurak tandir – metafora, majoziy-obrazli o'xshatish. Toshni yordi tar chechak, Suvga bordi har chechak, Sirlar gullar bu kecha. Birinchi misrada chechak, qadimda qo'llanilgan kasallik nomi (vabo); obrazli ifoda etilgan. Ikkinchi misrada gul, o'simlik, tabiatdagi chechak (suv tomon yo'nalgan har bir jonli narsa); chechaklar haqiqiy gul sifatida tasvirlangan. — ular suvga boradi, ya'ni hayot manbaiga intiladi. Shoirning "Qo'llarimdan tutmang ketaman" misrali she'rda so'zlarning shakldoshlik hodisasi qo'llanilgan, bo'lib, bu she'rning ifodaviyligini oshirishga xizmat qilgan. Qo'llarimdan tutmang ketaman, Ko'nikkanman, ketmoq og'irmas. Har qadamda xiyonat ko'rgan, Qalb endi og'rimas. Mazkur misralardagi "og'irmas" va "og'rimas" so'zlari shakldosh fe'llar bo'lib, ular fonetik jihatdan o'xshash, ammo etimologik manbasi, semantik ma'nosi va stilistik yuklamasi jihatdan farqlanadi. Har ikkisi ham inkor shaklidagi istak yoki shart maylida bo'lsa-da, biri og'irlik bilan bog'liq harakatni, ikkinchisi esa ruhiy yoki jismoniy og'riq holatini ifodalaydi. Bu holat shakldoshlikning tipik misoli bo'lib, ayniqsa fonetik yaqinlik orqali adashtirilishi mumkin bo'lgan birliklar qatoriga kiradi. O'zbek tilining morfologik tizimida ayrim fe'llar fonetik jihatdan o'zaro juda o'xshash ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bunday hodisa tilshunoslikda shakldoshlik deb yuritiladi. Shakldosh so'zlar – bu shakli yaqin yoki bir xil, lekin mazmunan yoki grammatik jihatdan farqli birliklardir. Bunday holat ayniqsa fe'l yasovchi negizlar o'xshash bo'lganda tez-tez uchraydi. Masalan, "og'irmas" va "og'rimas" so'zlari fonetik shakli jihatidan deyarli bir xil ko'rinsa-da, aslida ular turli asoslardan yasalgan, mazmunan butunlay boshqa, lekin grammatik shakllanish jihatidan o'xshash birliklardir. "Og'irmas" so'zi "og'irlamoq" fe'lidan yasilib, odatda istak yoki shart maylining inkor shakli sifatida qo'llanadi. U "og'irlashtirmasin", "yuk qilmasin", mazmunini beradi. Masalan: "U gapni og'irmas, yengil olib ketadi". Boshqa tomondan, "Og'irmas" so'zi og'rimoq fe'lidan yasalgan bo'lib, bu ham istak/shart maylida, inkor shaklida keladi va "og'rimaydi", "dard sezilmaydi" ma'nolarini bildiradi. Masalan: "Qalb endi og'rimas". Har ikki so'z ham fe'l, ikkalasi ham inkor + mayl shaklida yasalgan, ammo semantik

maydonlari tubdan farqlanadi: biri tashqi harakatni (og'irlashtirishni) bildirsa, ikkinchisi ichki holat – ya'ni jismoniy yoki ruhiy og'riqni bildiradi. Shunday qilib, bu ikki so'z fonetik shakldosh, ammo etimologik va semantik nuqtai nazardan shakldosh emas, balki cheklangan shakldosh so'zlar qatoriga kiradi. Shakldosh so'zlarning bu kabi holatlari tahlili o'zbek tilining morfofonologik tizimida mavjud bo'lgan shakl va ma'no o'zaro munosabatlari, shuningdek nutqdagi aniqlik va ifoda vositalari xilma-xilligini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Bu kabi tahlilni shoirning "Meni onam turpoq edi" she'ri misolida ham ko'rishimiz mumkin. She'rdagi "Meni onam esang tandir" misralarida "esang" so'zi egalik olmoshining qadimgi yoki xalq og'zaki nutqdagi shakliy varianti, ma'nodoshi hisoblanadi. Egalik olmoshlari egalik munosabatini bildiruvchi til birliklaridir. O'zbek tilida ular quyidagicha shakllanadi: Shaxs Adabiy shakl Lahjaviy (shevaga xos) shakl Misol Men mening menim / manim Manim yuragimda dard bor Sen sening esang / esan / ezang Manim onam esang tandir Mazkur misralarda "esang" shakli sening so'zining xalq tiliga xos yoki qadimiy ko'rinishidir. U o'zbek tili tarixida va hozirgi shevalarida mavjud. "Sening" – adabiy til qoidalariga mos, normativ shakl hisoblanadi. "Esang" – fonetik jihatdan "sen" so'ziga -ang qo'shimchasi orqali (yoki birikish orqali) yuzaga kelgan variant hisoblanadi. Variantlar – tilning ichki boyligini ko'rsatadi. Egalik olmoshlaridagi variantlik tildagi tarixiy qatlam va territorial lahjalar asosida shakllanadi. "Esang" shakli dialektologik birlik sifatida qadimiy matnlarda va folklorda uchraydi. Bu shakllar ko'pincha she'r, maqol, xalq qo'shiqlarida fonetik moslik (qofiya) uchun tanlanadi. "Esang" so'zining ishlatilishi ko'pincha lingvokulturema sifatida qaraladi. Bu so'zlar orqali madaniy xotira, milliy ifoda, folklor poetikasi saqlanadi. Masalan: "Manim onam esang tandir" – bu misrada "esang" orqali ona obrazining muqaddasligi, tandir – hayot markazi sifatidagi ma'naviy ramz kuchayadi. "Esang" va "sening" so'zlari shaklan turlicha bo'lsa-da, semantik jihatdan mutlaqo mos keladi. Ularning farqi stilistik, tarixiy va hududiy omillar bilan belgilanadi. Tilning adabiy va og'zaki qatlamlari o'rtasidagi bu kabi o'zgarishlar tilshunoslikda variantlik, dialektologiya va lingvokulturologiya doirasida o'rganiladi. "Esang" – "sen" (ikkinchi shaxs) + egalik qo'shimchasi ("-ng") – ammo bu yerda "-e" unlisi yoki bo'g'in orttirma shaklda ishlatilgan. – Xalq shevalarida bu kabi shakllar uchraydi: "esang", "ezang", "asan", "asing" – bularning barchasi "sening" degan ma'noni beradi. Tandır – o'zbek madaniyatida uyning yuragi, non pishadigan, hayot baxsh etadigan joy sifatida talqin qilinadi. Bu misrada "ona – tandir" timsoli bilan taqqoslanib, hayot beruvchi, mehr beruvchi obraz sifatida yuksaltirilmoqda. Shu bilan birga she'rda metatiza hodisasini ham ko'rish mumkin. Metatiza – bu fonetik o'zgarish bo'lib, so'z tarkibidagi fonemalar (tovushlar) o'z o'rnini o'zgartiradi. "Turpoq" aslida "toproq" so'zining metatizalashgan shaklidir. Ya'ni, "t-o-p-r-o-q" → "t-u-r-p-o-q". Bu yerda "p" va "r" tovushlari joyini almashtirgan. Natijada, fonetik variant hosil bo'lgan: turpoq. Metatiza

til taraqqiyotining tabiiy bosqichi sifatida qaraladi. O'zbek tilining ayrim shevalarida va folklor matnlarida metatiza natijasida hosil bo'lgan shakllar ko'p uchraydi: Adabiy shakl Metatizalashgan shakl Izoh to'pori turopi "porillatgan" ma'nosida topmoq tupmoq (shevada) "topmoq"ning variant topmoq turpoq Ma'nosi o'zgarmaydi, ammo shakli o'zgaradi "Turpoq – turpoq. Meni onam turpoq edi" misrasi, fonetik takror (allitatsiya) bilan og'zaki ohang yaratadi. "Turpoq" so'zining ishlatilishi mazmuniy kuch beradi: Ona – hayot bergan, ammo endi yer bag'rida – turpoqqa aylangan. Bu yerda metatizalashgan so'z og'zaki nutqqa xos hissiy ta'sirni yaratadi. Shu bilan birga, metatiza badiiy matnda ifodaviy kuch, ritmik uyg'unlik va milliy ohang berishda xizmat qiladi. "Tasavvuf talqinida tuproq Haqqa sidq-u sodiqlik, nafsga hayot beruvchi illatlardan poklik, kibrga barham berish ramzi mazmunida qabul qilinadi". Folklor matnlarida bu kabi shakllarning saqlanib qolishi, o'z navbatida, lingvokulturologik ahamiyatga ham ega. Jumladan, "Yonginamda yongan o'lim, Qonlarimda qongan o'lim" misralarida shoir "o'lim" so'zidan radif sifatida foydalanadi. Bizga ma'lumki, o'zbek madaniyatida o'lim hayotning tabiiy davomi, lekin ilohiy sinov, taqdirning yakuniy bosqichi, axloqiy saboq deb tushuniladi. "Janoza", "oxirat", "qabr", "savob-gunah", "ajru mukofot" kabi tushunchalar bilan bog'liq. Badiiy adabiyotda ko'p hollarda metafora, personifikatsiya vositasi sifatida qo'llanadi. Shoir tashqi tahdid, ichki fojiaiy holat, dard sifatida tasvirlanadi.

Salim Ashur ijodida lingvokulturemalar chuqur semantik yuk ko'taruvchi badiiy vosita sifatida xizmat qiladi. Shoir tilning fonetik, morfologik va stilistik imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda, o'zbek xalqining madaniy merosi, axloqiy qarashlari va tarixiy xotirasini poeziya vositasida ifodalaydi. Ayniqsa, shakldosh so'zlar orqali yaratilgan ma'no qatlamlari she'rning ichki falsafiy chuqurligini oshiradi. "Tandir", "esang", "turpoq", "og'irmas – og'rimas" kabi til birliklari shoir poetikasida estetik did va milliylik uyg'unligining ifodasi sifatida ko'zga tashlanadi. Bunday yondashuv nafaqat estetik go'zallik, balki madaniy xotirani saqlash va milliy ongini uyg'otish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Salim Ashur she'riyatidagi til va madaniyat uyg'unligi uning ijodini zamonaviy lingvokulturologik tahlil uchun boy manbaga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alimov, L.T. (2009). *O'zbek tili stilistikasi*. Toshkent: Fan.
2. G'aniyeva, M. (2015). *Lingvokulturologiya asoslari*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
3. Karimov, I. (2012). *O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'qituvchi.
4. Mannonov, A. (2014). *O'zbek tili morfologiyasi*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
5. Shukurov, S. (2021). *Poetika va milliy tafakkur*. Samarqand: Zarafshon.
6. Salim Ashur. She'rlar. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/salim-ashur-she'rlar.html>
7. Qodirova, N. (2018). "Shakldosh so'zlar: lingvistik va uslubiy tahlil", *Filologiya fanlari jurnali*, №4.
8. Xaitov, Z. (2020). *Dialektologiya va adabiy til variantlari*. Andijon: Ilm ziyo.